

УДК 821.162.1

Світлана Байдацька

Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

РОМАН ЮЗЕФА ІГНАЦІЯ КРАШЕВСЬКОГО «ЧАРІВНИЙ ЛІХТАР» ЯК ТЕКСТ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Стаття присвячена дослідженню нарративної стратегії в романі «Чарівний ліхтар» Ю.І. Крашевського. Автор наукової розвідки детально досліджує композиційні, сюжетотворчі і образотворчі риси твору. Особливу увагу присвячено концептові «подорож» і ролі художньої деталі в тексті твору.

Ключові слова: художня деталь, культура, нарратив, сюжет, подорож.

Svitlana Baidatska. The novel "The Magic Latern" by J.I. Krashewskiy as the text of culture of the Ukrainian people. Artykuł poświęcony jest analizie strategii narracyjnej w powieści „Latarnia czarnoksiężska” Kraszewskiego. Autorka bada cechy fabularne oraz gatunkowe utworu literackiego. Szczególną uwagę przywiązuje się do roli motywu wędrowki i detalu w powieści.

Słowa kluczowe: detal, kultura, narracja, fabuła, podróż.

Switłana Bajdaćka. Powieść «Latarnia czarnoksiężska» jako tekst kultury narodu ukraińskiego. The article is devoted to the narrative strategy of the novel "The Magic Lantern". The author investigates in details the contexture, plot-forming and figurative features of the work. By analyzing the text, particular attention is paid to the concept «travelling» and to the role of the artistic detail in the text of the work.

Key words: artistic detail, realism, narrative, plot, travelling.

Багатівікові польсько-українські культурні взаємини рясніють тісними літературними контактами і яскравими персоналіями. У даному контексті не можна не згадати про постать Юзефа Ігнація Крашевського. Його твори окрім високої художньої цінності містять свідчення яких українці були позбавлені через замовчування, заборони, панування хибних ідеологій і знищення. Йдеться про історичні факти, краєзнавчі відомості, культурні цінності, яких сповнена масштабна творчість письменника в різних галузях – літературній, освітній, художній, театральній, громадській.

Першим соціальним романом в історії польської літератури та перлиною волинського періоду творчості Ю.І. Крашевського є роман «Чарівний ліхтар» (1843–1844). Автор вкотре у своїй творчості звернувся до української проблематики і реалізував свій творчий задум із глибоким знанням предмету, свідченням чого стала поява роману «Чарівний ліхтар».

Історія написання твору позначена досить складними обставинами в житті письменника. Родинні негаразди, фінансові труднощі, смерть рідного дядька Антонія Урбановського не сприяли активній творчій діяльності Ю.І. Крашевського. Попри це він із головою поринув у роботу над романом, знайшовши в копіткій праці моральний прихисток від внутрішніх терзань і болю. Активна творча робота сприяла зміцненню душі письменника, про що Юзеф Ігнацій Крашевський писав

у листі до Тадеуша Підвисоцького: «Серед виру неспокою, труднощів і проблем – єдина радість – книжка і перо, нагальна втеча від світу турбот у роботу. Те, що для когось стало би тягарем, для мене – справжнє захоплення, мій життєдайний напій. Віриш чи ні, але уже написав чотири томи роману у ці важкі буремні часи. Назвав його «Чарівним ліхтарем». Це картинки наших днів» [1;193]. Анонсовані автором у назві роману «картинки» є носієм інформації про життя та звичаї персонажів і відтворюють передусім волинські реалії XIX століття. Нагромадивши значний матеріал, Ю.І. Крашевський приступив до роботи над «Чарівним ліхтарем» на початку 1842 року і вже у липні цього ж року роман був завершений. У 1843 році у Варшаві вийшов друком перший том, роком пізніше побачив світ і другий. Після тривалих роздумів і вагань Ю.І. Крашевський врешті надав своєму романові назву, в якій, за замислом письменника, відображено гносеологічну сутність твору. Назва походить від найменування старовинного проекційного апарату, що служить для показу на екрані у збільшеному вигляді зображень, зроблених на склі. Концепція «Чарівного ліхтаря» викладена Ю.І. Крашевським в передмові до роману: «У моєму романі, як у калейдоскопі, буде всього потрошки: і шляхти, і панів, і духовенства, чиновників, юристів, лікарів, і ти будеш, мій дорогий читач, і я твій покірний слуга» [2:9].

В епілозі до видання роману 1872 року автор зазначив: «мною керувало бажання зобразити ваш світ, вади, цікаві історії, звичаї, слабкості. Це лишень невеличкий нарис, ідея твору, який міг би і повинен бути значно об'ємнішим, прагнув усе осягнути і торкнутися кожної дрібниці» [3; 4].

Події, зображені в першому томі, тематично висвітлюють особливості суспільного устрою на Волині, а дійство другого розгортається у Варшаві. Фабула роману зосереджена навколо життєвих перепитій головного героя, двадцятирічного Станіслава, який після завершення навчання в Берліні приїхав навідати рідного дядька Августа. Самотній досвідчений Август охоче опікується племінником, готуючи його до дорослого життя: знайомить із товариством, супроводжує у мандрівках, радить як чинити у складних життєвих обставинах, у які запальний юнак регулярно потрапляє. Сюжет роману концентрується навколо його пошуків власного «я», бурхливих подій особистого життя, мандрівок Україною. Сюжетною основою другого тому роману став переїзд Станіслава до Варшави. У романі «Чарівний ліхтар» як у калейдоскопі показано сцени тогочасного життя Волині, а джерелом, що проливає світло на устрій Волинського краю є авторський розлогий деталізований коментар.

Спостереження Ю.І. Крашевського над життям та побутом сучасників, дослідження соціальних взаємин і звичаїв різних верств населення, душевні переживання персонажів знайшли художнє втілення у романі «Чарівний ліхтар». Перший соціально-побутовий роман польського письменства підтверджує наявність тенденцій, характерних для прози середини XIX століття. Він впевнено утвердив реалістичний напрям, який полягає у правдивій об'єктивній оцінці соціально-економічних процесів, що мали місце в польському суспільстві в першій половині XIX сторіччя. Водночас Ю.І. Крашевський був вірний традиціям просвітницького роману, де в численних мандрах герой пізнає світ, а перед автором твору розкриваються широкі можливості у зображенні життя в динаміці. Йдеться про традиції в способах реалізації компози-

ційного задуму і образотворення. У творі відчутні художні витоки творчого методу «Сентиментальної подорожі» Л. Стерна (1768) та «Пригод Миколая Досвядчинського» (1775) І. Красицького. У романі «Чарівний ліхтар» також наявні риси тенденційності – характерної ознаки польської романістики XIX сторіччя.

«Чарівний ліхтар» надає цінну інформацію про менталітет, звичаї, побут мешканців Дубна, Житомира, Києва, околиць цих міст та інших українських містечок і селищ. Автор описує стосунки різних верств населення, а також детально зупиняється на зовнішніх детермінантах, що визначають приналежність до конкретних соціальних груп. У творі міститься інформація про звичаї шляхетського полювання, місцеві вибори урядників, особливості тогочасної лікарської і юридичної практики тощо. Спосіб художньої реалізації авторського замислу – романний жанр, художньою основою якого є калейдоскоп вражень, фізіологічні нариси, спостереження над суспільним устроєм, об'єднані основною сюжетною лінією кохання – любовним трикутником Станіслава, князівського подружжя Юлії і Едварда, а також маршрутами мандрівок персонажів. Гострий сюжет з насиченим чергуванням сцен, картин дійсності, детермінують темп, тривалість, порядок і ритм зображуваних у творі подій. Поліфонічність проблематики роману зумовлює систему взаємодії різних наративних прийомів. Наратор часто ототожнюється з автором, який виявляє свою присутність не лише в моралізаторських відступах, але й у описах пейзажів чи побутових «картинках». Наративну стратегію роману Ю.І. Крашевського характеризує відкритий комунікативний процес між оповідачем і читачем, автор часто використовує прямі звертання до читача.

Фабула роману є гострою і постійно тримає реципієнта у емоційній напрузі. Духовна інтенція Ю.І. Крашевського традиційно лежить у полі викриття духовних вад і через них морального очищення кожної окремої особистості і суспільства в цілому. У передмові до другого видання роману 1872 року Ю.І. Крашевський підкреслив, що у «Чарівному ліхтарі» першочерговим завданням ставив правдиве зображення життя на Волині 1842 року. Мета автора полягає у правдивому художньому відтворенні в творі місцевих звичаїв, не опускаючись до примітивного фотографування живих зразків. Ця стрижнева авторська концепція виявляє спорідненість роману і мандрівної літератури Ю.І. Крашевського, зокрема «Спогадів про Волинь, Полісся і Литву» (1841). Ці твори волинського періоду єднає спільна проблематика та спосіб реалізації художнього замислу автора – «картинка», в основі якої лежить дагеротипне зображення дійсності. «Чарівний ліхтар» представив колоритну галерею образів різних верств волинського люду від бідного селянства до вишуканої аристократії. Польський письменник ієрархічно зобразив суспільний устрій тогочасної Волині, піддавши цю галерею типових представників соціуму чіткій класифікації. Поряд із узагальненням типових рис особливу роль у наративній структурі твору відіграє деталь. Стилеві Ю.І. Крашевського властива чітка конкретизація часопросторових характеристик твору. Зокрема, автор дозволяє читачеві чітко відстежити маршрут мандрівки головного героя : Дубно – Житомир – Острог – Звягель – Київ. Деталізовані картинки побуту героїв роману, їхній зовнішній вигляд, ретельне зображення звичаїв, способу життя, змістовних дискусій і світських балачок, деталізований опис мальовничих волин-

ських пейзажів – дає підстави вважати «Чарівний ліхтар» Ю.І. Крашевського передвісником зрілого реалізму в польській літературі.

Методи художньої реалізації творчого задуму автора відчутно новаторські для польської літератури ХІХ століття. У романі Ю.І. Крашевського предметом зображення є не конкретна особистість через відтворення життєвих перипетій якої відбувається розгортання сюжету, а суспільний устрій ХІХ століття на Волині. У «Чарівному ліхтарі», як у калейдоскопі зображено представників різних верств волинського краю – шляхту, селян, духовенство, суддів, лікарів, учителів тощо. Авторіві вдалося зобразити галерею «картинок», портретів і характерів, пов'язаних спільною сюжетною канвою. Провідна ідея твору полягає у панорамному зображенні суспільного устрою, навколо якої нагромаджено художній матеріал, утворюючи таким чином цілісну композиційну картину. Письменник активно використовує жанр нарису, замальовки з натури, «деталізовані картинки», органічно поєднані між собою. У детальному зображенні побуту та любовних перипетій персонажів, розлогих авторських коментарях відображені найсуттєвіші конфлікти епохи. Концепція Ю.І. Крашевського полягає у домінуванні принципу художньої правдивості у способах відтворення реальної дійсності, яка при цьому містить домисел, моделюючи таким чином уявний художній світ.

Юзеф Ігнацій Крашевський змальовує детальний соціопсихологічний портрет кожної соціальної групи, яка викликала пильне зацікавлення письменника. Перед очима читача з'являється колоритна галерея персонажів, образів, звичаїв. Детально описуючи, а часто висміюючи вади волинського люду Ю.І. Крашевський мав на меті виявити, унаочнити і тим самим викликати бажання звільнитися, вилікуватися від певних моральних і ментальних вад, отримати духовне очищення і одужання.

Укотре у своїй творчості, зокрема у «Картинках з життя і подорожей» (1841), романі «Божевільна» (1880). Ю.І. Крашевський звертається до жіночої проблематики. Роль жінки в суспільстві, свобода її вибору, осуд соціуму, яке трактує жіночу емансипацію як моральну розпусту, висвітлено в романі «Чарівний ліхтар». Особиста трагедія князівни Юлії, яка, розчарована подружнім життям, шукала порятунку в нетривалих сумнівних романах лежить в колі цих проблем. Ю.І. Крашевський проявляє себе тонким знавцем жіночої психології. Трагедія почуттів, еволюція душевних переживань закоханої жінки, що прагне йти за покликом душі і водночас не порушувати законів суспільства і норм моралі зображена майстерно і художньо досконало, без авторської суб'єктивної оцінки і надмірного моралізаторства. Автор майстерно, не опускаючись до рівня бульварного роману, описує трагічну останню в житті історію кохання заміжньої князівни Юлії і першого почуття юного Станіслава. Авторіві вдалося створити не лише влучний соціальний, але й психологічний портрет своїх героїв.

Ю.І. Крашевський виявляє причини морального занепаду, які вбачав у нехтуванні християнською мораллю, порушенні Божих заповідей, бракові релігійного виховання у дітей. «Раніше релігія берегла від моральної розпусти, захищала мораль через засудження суспільством таких жінок. Нині ж у їхніх серцях немає місця для віри, а суспільство охоче приймає до свого грона Фрін*». [2;4] Таким чи-

* Фріна — відома давньогрецька гетера.

ном, у романі вкотре простежується схильність Ю.І. Крашевського до дидактики («Хвороби моральні XIX століття» (1837-1841), низці творів адресованих дітям «Божі дари» (1879), «Цвіт папороті» (1882), «Горбата» (1879)). Стилiстична домінанта твору – концепт подорожі – потужний сюжетотворчий чинник, структурно-композиційний стрижень роману і провідний мотив твору. Упровадження в канву сюжету мандрівного мотиву дозволило авторові зобразити події в динаміці. Багате на події і враження життя головного героя роману Станіслава – шукача нових вражень у іншому, досі незнаному йому середовищі, зображується у частих мандрівках і гостинах, постійному русі. Знайомство Станіслава зі світським життям Волині є передмовою до зображення суспільного устрою, портретної характеристики галереї персонажів. Наївність і цікавість молодого Станіслава надає часом монотонному і надто докладному описові Ю.І. Крашевського свіжого подиху, більшої художньої привабливості і пильної уваги реципієнта.

Концепт подорожі у творі наскрізний і виступає на різних текстових рівнях: образотворчому, стилістичному, мовному, сюжетному, тематичному, представлений у творі експліцитно і імпліцитно. Зокрема, служить способом реалізації шляхів образотворення, виразником характерних рис персонажу: «Юлія не могла читати – думки без кінця мандрували в неї в голові, рухалися в серці, плуталися, турбували. Згадувала, як завжди, свою молодість за якою так сильно тужила» [1; 23].

У регулярних мандрівках відбувається духовне оновлення, становлення нової особистості, адже подорожі Станіслава супроводжуються відвертими бесідами із Августом, його настановами, зізнаннями у потаємному. У щирих розмовах вимальовується психологічний портрет персонажів, еволюція психологічного стану героя. Маршрут мандрівки Київ – Житомир – Острог – Дубно є маршрутом психологічного становлення молодого чоловіка під чуйною і водночас суворою опікою Августа і розкриває реципієнтові динаміку переживань, зміни психологічних станів Станіслава (від ейфорії закоханості, душевних терзань, мук морального вибору, розчарування, зневіри, байдужості до морального одужання і духовного оновлення). «Дорогий мій Стасе, коли ти приїхав до мене, був енергійним, емоційним і веселим – і це тобі так личило як барвистим квітам квітнути і пахнути. Тепер же ти став серйозним і сумним. Знаю в чому річ, але хіба ж я тебе не попереджав, коли гаряче шукав кохання і відкрив своє серце першій ліпшій, яка трапилася на твоєму шляху, зробив найнебезпечніший і помилковий вибір? Будь і тепер таким же сміливим, яким був, коли вплутався у ті нещасні стосунки з Юлією» [2;155].

Найчастіше у тексті описується подорож-втеча головного героя від відповідальності, від страждань, від самого себе. «Юлії не стало. У цей же день Станіслав виїхав до Берліну» [2;197]. Такою втечею-порятунком у складній життєвій ситуації стала західноєвропейська подорож героя. Його листи з Німеччини, Франції та Італії (Берліну, Рену, Риму) відображають точний маршрут подорожі і водночас відтворюють еволюцію психологічного стану героя – тяжкі страждання, самозвинувачення, самозаглиблення, тугу за домівкою, інтерес до нового середовища, загоєння душевних ран, і, врешті, початок нового етапу життя.

«Прекрасний їхній світ, великий, чудовий, але для серця цього замало, це все гарне, але чуже, нічого нас із тим не пов'язує. О, я би хотів повернутися на рідну землю,

тільки там наше життя! Не повіриш, як я тужу, дарма, що мене оточує стільки цікавого і нового, що мало би геть гнати сумні спогади. Милуючись заходом сонця, пригадую наше похмуре вечірнє небо. Звертаю до вас свій погляд, думаю про Вас!» [2;198].

Мотив мандрівки дозволяє авторові зобразити світ не статично, а у розвитку, динамічно. Зокрема, надає можливість молодому героєві пізнати спосіб життя і звичаї мешканців околиць Дубна, Житомира, Києва, відкрити для себе українську культуру, що для героя була новим, непізнаним явищем, іншим світом. Новизна оточення, способу життя, культурні відмінності становили елемент, що значно динамізував наративну структуру твору. Кілька разів наратор вдається до опису мандрівки-втечі. Герой фізично і психологічно біжить від проблеми, уникаючи відповідальності за свої вчинки. Спершу після завершення навчання тікає до дядька від дорослого життя, шукаючи притулку, настанови, поради і захисту. Згодом, від закоханої у нього жінки, боячись зізнатися у почуттях до іншої. Нарешті Станіслав, тікаючи від усіх проблем, вирушає у подорожі Західною Європою, де розпочинає нове життя, відпускає колишні страждання, одружується, і врешті в тихому сімейному житті знаходить своє щастя. Автор вдається до реалізації у тексті роману подорожі-пізнання, подорожі-пошуку, подорожі-втечі, подорожі-ініціації і подорожі-переродження – трансформації внутрішнього стану героя. Останні рядки роману вказують на те, що і сам художній твір вирушає у тривалу мандрівку в часі і просторі, в серцях і душах читачів: «а тепер вирушай у світ моя книжко, щасливої дороги!» [1;356].

Активне функціонування у романі мандрівного мотиву сприяло появі розлогих описів пейзажів. Річковий, урбаністичний, лісовий, сільський пейзажі Ю.І. Крашевського – це переважно об'єктивно фіксовані споглядалні описи. Картини природи, пам'ятки архітектури, предмети інтер'єру зображені детально і напрочуд точно. Пейзажні замальовки служать як для передачі місцевого колориту, так і для розкриття образів і загального ідейного змісту роману. Текст роману містить також розлогі деталізовані описи інтер'єрів, зовнішності героїв. Деталь у романі Ю.І. Крашевського відіграє особливу роль – характеризує ціле, визначає сутність і якість зображуваних речей і явищ, слугує інструментом характеристики персонажів. Зокрема до такого способу образотворення вдається Ю.І. Крашевський при художньому змалюванні чоловіка головної героїні пана Едварда, де недолугість персонажа передана через деталі його помешкання і одягу. Авторіві вдалося передати комічність ситуації, де «масштаб» внутрішнього світу героя передано через особливості влаштування його побуту.

Помешкання, інтер'єр, екстер'єр, портрети піддаються зображенню немовби під мікроскопом. Попри правдивість розповіді, точність деталей і фактів, автор охоче ділиться своїми спостереженнями над життям, філософськими узагальненнями. Водночас ця узагальненість не виключає голосу суб'єкта, що виявляється в підтексті, хоча й зосереджується на об'єктивному зображенні подій.

Детальність зображення реалій епохи і польського суспільства ХІХ століття в романі дагеротипна. Соціальна проблематика домінує. Письменник прагне скрупульозно і детально описати усі соціальні групи, звідси велика кількість коротких фізіологічних нарисів, у чому виявляється спорідненість роману із літературними подорожами польського письменника.

Автор порівнює ментальні риси різних національностей, що проживали на території Волині. Шанобливо і з великою повагою Ю.І. Крашевський відгукувався про український народ і «благодатну» українську землю. Письменник надає влучну характеристику українській ментальності: «Заможні, багаті українці не мають ні до кого претензій, щиро, старанно, з запалом працюють над збільшенням майна, але користуються нажитим майном розсудливо. В Україні багато пишуть, читають, займаються літературною справою і багато купують книжок, інтелектуальне життя у цьому куточку краю можливо, на вищому, ніж де-інде рівні розвитку. Не лише наша література, але й іноземна, знайома освіченим колам і є найкращою для них розвагою. Українець в товаристві спраглий до життя, освічений, запальний, що не шкодить його збагаченню. Любить розкіш, але живе в міру своїх можливостей і думкою про завтрашній день. Здається мені, що в Україні маєтки чистіші і менш обтяжені боргами ніж де-інде в нашому краї. [...] важко щедесь зустріти стільки освічених, приємних людей, що вміють провадити такий інтелектуальний спосіб життя» [2; 149].

У «Чарівному ліхтарі» чи не вперше в іноземній літературі справді визнано культурну «відокремленість» і унікальність українського народу, специфічну ментальність, чітку національну позицію та високий рівень духовності українців. Їхня освіченість і глибока обізнаність вразили польського письменника: «Тут, можливо, єдине місце, де сьогодні літературу сприймають серйозно, де стільки пишуть і роблять це прекрасно, де стільки читають і розуміються на цьому так чудово, де врешті серйозного змісту книга може бути обговорена і прийнята. Україна справді живе розумом» [2;150]. Укотре автор продемонстрував широку обізнаність в українці, глибокі знання українських реалій. Ю.І. Крашевський надає змогу черпати інформацію, якої, через заборони і знищення, українці тривалий час були позбавлені.

Звернення до соціальної проблематики, широта охоплення матеріалу характеризує «Чарівний ліхтар» як соціальний роман з панорамним зображенням у ньому життя. Цей твір став вагомою ланкою в еволюції художнього методу Ю.І. Крашевського від фізіологічних нарисів, повістей до соціального роману з панорамним зображенням суспільного устрою. Роман сповнений влучних іронічних і сатиричних авторських коментарів. Письменник висміює певні явища соціальної дійсності з метою змусити обивателя замислитися над своєю сутністю і вчинками, збудити в людині прагнення до змін, духовного зростання і морального очищення.

Отже, особливостями наративу в романі «Чарівний ліхтар» є впровадження в структуру роману мотиву подорожі, новаторська проблематика на час написання твору, композиційна та характерологічна функція художньої деталі. Проте реалізм Ю.І. Крашевського має романтичне і водночас просвітницьке підґрунтя. Одноразом із написанням «Чарівного ліхтаря» польський письменник працює над повістю «Уляна», в якій яскраво виражені романтичні тенденції. Нагромадження багатого матеріалу сучасності і давнини, детальні описи, і, водночас, прагнення до узагальнення є визначальними рисами роману Ю.І. Крашевського.

Відкинувши історичні декорації можна з певністю ствердити, що літератор торкнувся вічної проблематики, не побоявся сміливо виявити суспільні вади і

людські гріхи. Що ж до способу організації нарративної цілісності тексту – можна впевнено стверджувати, що концепція Ю.І. Крашевського полягала у моральній настанові і прозорому оцінному авторському ставленні. Секретом успіху роману Ю.І.Крашевського також є вічна і завжди актуальна проблематика – питання кохання, зради, трагедії почуттів. Проте в XIX столітті вона не так часто знаходила художнє втілення у романній формі. Класик польського письменства одним із перших в польській літературі сміливо підняв тему кохання зрілої жінки – розчарованої невдалим подружнім життям. Питання гріха, пристрасті, обов'язку, морального вибору роблять цей твір сучасним і актуальним, а роману не згас серед кількох поколінь читачів. Польськомовна україніка Ю.І. Крашевського вкотре засвідчила глибоку пошану видатного польського діяча до культури і історії українського краю.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Danek Wincenty. Józef Ignacy Kraszewski. Warszawa : Wiedza powszechna, 1973. – 548 s
2. Kraszewski J.I. Latarnia czarnoksiężka: obrazy naszych czasów. Seria pierwsza. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1988. – 359 s.
3. Kraszewski J.I. Latarnia czarnoksiężka. Obrazy naszych czasów.-T1- Lwów. - 1872. – 114 s.
4. Orzeszkowa E. Obraz działalności literackiej Kraszewskiego od 1830-1840.— W: Książka jubileuszowa dla uczczenia pięćdziesięcioletniej działalności literackiej J.I. Kraszewskiego. – Warszawa, 1880. – s.43.